

15. ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 34, 159 арк.
16. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга II, Київ, 2011, 424с.
17. Dyczko K. Szlakiem żołnierskiej chwały. *CBW*, Rps 4/99, t. 20D, 108 s.
18. Ольховський І. Кривава Волинь. Книга перша. Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського і Шацького районів Волинської області у 1939–1945 роках, Київ, 2008, 248с.
19. ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 36, 112 арк.
20. Архів УКУ, т. 1, оп. 7, спр. 1, 24 арк.
21. Kobylanski W. W szponach trzech wrogow, oficyna wydawnicza Mireki, 2013, 288 s.
22. Piorkowski F. Wspomnienia z partyzantki, Jelienia Gura, 1976 r. *CBW*, Rps 4/99, t. 22, 62 s.

УДК 904(477.82)

**Охріменко Григорій (м. Луцьк),
Локайчук Світлана (м. Луцьк),
Бабінчук Олександр (м. Луцьк),
Ланшина Людмила (м. Луцьк)**

МАЙСТЕРНІ ЗОЛОТАРІВ ДАВНЬОЇ РУСІ

Любомльщина розташована в басейні важливих річок: Західний Буг, Прип'ять, береже у своїй землі, особливо в містах Любомль, Угровськ, в межах городищ та селищ чимало виробів та скарбів давньоруських майстрів. Про деякі з них згадує Галицько-Волинський літопис, описуючи добрі справи князів Данила Галицького, Володимира Васильковича. Ними ж ініціювалося виробництво зброї, коштовних речей.

У 1938 р. М. Каргер проводив розкопки майстерні ремісника в Києві (городище князя Ярослава). За словами дослідника ця землянка за кількістю та збереженістю навіть значенням є унікальною. Житло згоріло 1240 р. під час облоги міста. Розміри об'єкта невеликі – близько 15 м², печі 1,5x1,17 м. У печі були обпалені кістки птахів, тварин, хліба [13, с. 5–71]. Під столом знаходилася корчага, висотою 0,95 м з обгорілим зерном пшениці. Інша кераміка, здебільшого горщики середніх розмірів прикрашені лінійним, хвилястим декором, а також полив'яний глечик з вузьким горлом (зі світло-жовтою поливою). В одному з горщиків збереглися залишки пшоняної каші [13, с. 8–9]. Був тут і «двох'ярусний» світильник, дерев'яні ложки, миски, рештки кадушки з мукою, три трубчастих замки, ключі, 4 прясла, мідна блешня. Серед художніх виробів виявлено скляні браслети, мідна пряжка, два мідні хрести-енколпіони, хрестик, лита лампада з рельєфним зображенням чотирьох фігур, срібна лунниця із зображенням двох птахів з пишними хвостами. Колекція деревообробних інструментів складалася зі свердла, сокири, скобеля, ложкоріза. В одному з кутів житла розміщувалося чотирнадцять горщечків, мисочки із залишками різних фарб, також мушлі уніо (unio) з рештками фарби [13, с. 10–11]. На основі згаданих знахідок зроблено висновок, що в майстерні працював іконописець, який сам і підготовляв дерев'яні дошки для ікон. Крім того, здібності цього майстра цим не вичерпувалися. Біля печі знайдено близько 600 г уламків бурштину, а серед них заготовки хрестиків, намистин – все це містилося в полив'яному глечику. Поряд знаходився мідний ківшик, можливо, для розігрівання бурштину, а також кременці – якими, не виключено, проводилась обробка сировини. Металеві прикраси, булава, підвіски, лампадка могли потрапити «на всі руки майстрові», щоб він їх полагодив [13, с. 12–15].

Імовірно майстерню давньоруського часу було відкрито Г. Охріменком. 1971 (1970?) року по вул. Короленка в Луцьку неподалік теперішнього Лялькового театру. Під час спорудження Будинку маляти вирили великий котлован. У північній його стінці густо виднілися уламки давньоруського посуду, а поряд – на дні лежав розвал чорного глечика; неподалік від нього виливки металу (олова?). Шар за шаром оконтурили землянку. Від тодішньої поверхні до її долівки прокопано майже 2,5 м. У передматерикових шарах траплялися уламки горщиків, перепалене дерево, кістки тварин, птахів, кістяні проколки, маленький ніжик, масивна зашліфована кістка. У східному кутку житла стояла майже не пошкоджена глиняна піч, вирита в матеріку, з отвором з півдня. Діаметр її верху – 0,8 м. Поряд

з піччю знайдено череп'яний виріб у формі дзвона висотою 24,5 см, шириною знизу – 30 см (ці розміри з'ясували після реставрації). Зверху виріб мав масивну гранчасту ручку, а біля неї неширокий наскрізний отвір. Можливо, це був тигель для плавлення металу. Ручки від подібних знарядь відомі з Гнідавської Гірки. М. Матвієйко, який проводив там розкопки з М. Кучерою, називав її «покришкою гнідавського типу». Цей об'єкт зберігся в північній частині, південна була знищена технікою. По лінії схід–захід його розмір 4,2 м; з півночі на південь довжина збереженої землянки становить 3,4 м, тобто 1/3 або 1/4 її частини зникла.

За малюнками профілів посуду споруда належала до XIII ст. Загалом ця місцевість віддавна забудовувалася, а розташована на пологому березі заплави Стиру. Про цей об'єкт згадує Б. Колосок, який пише, що на вул. Короленка в 1971 р. трапилися уламки посудин початку XI ст., шматки олова, тощо [14, с. 54]. Цілком можливо, що кераміка тут могла бути від XI до XIII ст.

Про ремесла давньоруського Колодяжина на Житомирщині, досліджуваного в 1948–1950 рр. (площа 3500 м²), читаємо в повідомленні В. Гончарова «Древний Колодяжин» [7, с. 49–53]. Під валами городища відкрито 22 зрубні споруди у т.ч. ремісничі майстерні, житла. За словами автора, «весь речовий матеріал ... характеризує високий рівень розвитку місцевого виробництва, господарство та культуру міста» [7, с. 49]. На дитинці проживала заможна частина населення що вела «крупне вотчинне господарство». У майстернях була і кузня з ковальнею, молотками, кліщами, зубилами, залізними виробами. Поряд з кузнею «розміщувалася ливарно-ювелірна майстерня», в якій був горн, керамічні сопла, керамічні тиглі, ливарна форма (рис. 1) для виготовлення колта із зображенням двох павичів, в якій «колт відливався одразу в закінченому вигляді зі складною зерню та сканню». Посуд має різні гончарні клейма, тобто працювала група гончарів [7, с. 50–51]. На городищі виготовлявся дерев'яний посуд (на токарному станку): таці, чашки, миски. Збереглися також уламки діжки, відра та інструменти бондарів – сокири-тесла, скобелі, долота з прямим та жолобчатим лезом, різні ложкорізи, свердла. Знайдені тут теж вироби з кістки: наконечники стріл (на хутрянного звіра), руків'я ножів, гудзики, гребені, прикраси кінської зброї. В майстерні косторіза був запас рогів оленя, лося, дикої кози. Крім того, в Колодяжині виявлена майстерня склороба з сотнями цілих та фрагментованих браслетів. На площі посаду знайдено місця випалу посуду, обробки каменю. Тут відкрито серпи, заступи, коси, жорна. В обпаленому вигляді знайдені зерна жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, гороху. В. Гончаров зазначає, що Колодяжин був, імовірно, феодалним замком, адміністративно-господарчим центром, де зосереджувалося ремесло, торгівля, землеробство [7, с. 52–53].

Цікаві спостереження за розвитком ремесел за княжої доби знаходимо в книзі С. Терського «Археологія доби Галицько-Волинської держави» (2002). Зокрема, автор вказує на важливість залізоплавильного та ковальського ремесла. Залізо добували з болотяної руди в «сиродутних горнах», які мали вигляд циліндричних глиняних печей діаметром 1–1,5 м (зокрема, на городищі Пересопниці). Через верхню частину завантажувалося вугілля (з дуба) та руда. Внизу через отвори та сопла нагніталосся повітря. Залишки подібних печей виявлені у Дорогобужі, поблизу с. Ромош; керамічні сопла знайдено біля с. Гораймівка (розвідки М. Кучинка, Г. Охріменка), Дідичі Волинської обл., с. Бичаль Рівненської обл. [18, с. 42–43]. Цікаво, що плавлене залізо інколи знаходять у звичайних горщиках. Масовою продукцією були ремісничі, сільськогосподарські знаряддя та зброя.

За спостереженням С. Терського, фах золотарів на Волині був одним з найдавніших. Про це свідчать, зокрема, майстерні в Пересопниці (IX ст.), дві в Луцьку (X ст.). Так, майстерня в уроч. Замостя в Пересопниці мала розміри 4,6х4,6 м, в печі знаходився продух. Біля неї знайдено уламок крейдяної ливарної форми.

Унікальне відкриття зроблено біля Пересопниці Рівненської обл., де в похованні X–XI ст. (?) виявлено окуту залізом скриньку, у якій був молоточок, коваделко, маленькі бронзові та залізні предмети в шкіряному мішечку (матриці для штампування прикрас), дві ваги: маленька з бронзовими чашечками та більша з залізним стрижнем.

Майстерню золотаря II пол. X ст. виявлено під валом дитинця Лучеська. Її розміри 2,9х2,5 м. У ній була трапецієподібна в плані піч з устям шириною 0,3 м. Тут знайдено формочку, тигель, шлаки кольорових металів, ошлаковані стінки горщиків [18, с. 46–47].

Фрагменти ливарних форм з мергелю знайдені у Володимирі, Шумську, Городку на р. Черногузці, з пісковуку – в с. Хрінники. Серед виробів волинських золотарів – хрестики, енколпіони, підвіски, персні, медальйони, шийні гривни, пряжки тощо. Досягнення золотарів видно за знахідками скарбів Х–XIII ст. С. Терський зазначає, що вироби місцевих золотарів Х–XI ст. виконані у середземноморському стилі, який прийшов на Волинь з Візантії через Велику Моравію. Помітні культурні впливи не лише з Чехії, а й з Угорщини, Німеччини, Пруссії, Риму [18, с. 48–49].

Ще один об'єкт золотаря відкрито в давньому Галичі біля «Золотого Току» – невелику комірчину (2x2), але заглиблену, з дерев'яними стінками та покриттям з бронзи. Тут знайдено 150 тигельків для плавлення кольорових металів, уламки прикрас, хрестиків, енколпіонів, «унікальну колекцію формочок: три кам'яні та дві бронзові іконки – ймовірно, матриці [1, с. 100]. Про це відкриття писав і В. Ауліх: в комірчині ливарника-ювеліра XII–XIII ст. знаходилась велика кількість тигельків. 8 бронзових матриць, фрагменти бронзових виробів, бляшки, пряжки, застібки до книг, бронзова мисочка, уламки кадьниць, 7 енколпіонів, кам'яні, бронзові іконки [3, с. 239–240].

Крім литва майстри ювелірних справ використовували й інші прийоми оброблення кольорових та благородних металів – тиснення, штампування, зернь, скань. Велике зацікавлення у зв'язку з цим викликала унікальна знахідка в кургані Х–XI ст. біля Пересопниці вищезгаданих речей золотаря – бронзових та залізних матриць для виготовлення різних прикрас. Їх оглядав М. Грушевський, про них згадувала Г. Корзухіна [15, с. 48–49]. Цей випадок – свідчення раннього виділення золотарів з-поміж інших ремісників. Рідкісними знахідками є матриці з пісковуку, мергелю, металів. Їх знайдено біля Теробовлі, с. Дзятковичі на Волині та в ін. місцях [24, с. 384–385; 5, с. 257; 1, с. 91].

Залишки ще однієї майстерні золотаря зафіксовано в Галичі, у вигляді знарядь для плавлення міді та бронзи, відходів виробництва, тигельків тощо [8, с. 25–26, рис. 21]. Поширеним способом виготовлення предметів із кольорових металів було литво. Знайдені формочки для відливання колтів, хрестиків, підвісок у Галичі, гудзиків у Городниці, поясних бляшок у Пліснеську, лунниць – в Теробовлі, енколпіонів у Володимирі (рис. 4), перснів-печаток в Данилові, хрестиків у Шумську [23, tabl. XXIV, 1, 2, XXVI. 1, 2; 1, с. 91].

Ливарні форми давали можливість серійного виготовлення речей на продаж в різних містах (рис. 2), у т. ч. віддалених від місця виробництва. Як приклад наводиться бронзова обоймочка з Ланковецького поселення, відлита в одній формі з аналогічною знахідкою в Новогрудку [9, с. 112–113]. Колт з ромбічним декором з Новгорода ідентичний зображенню на кам'яній формочці з Галича [21, с. 20]. Припускають, що в одній майстерні виготовлені бронзові писала з хрестоподібним прорізом на лопаточці з Витичева, Волковиська, Львова, Звенигорода [19, с. 256–257]. Золотарі користувалися також технікою тиснення, штампування, сканню, зерню [1, с. 91].

У некрополі волинського князя Володимира Васильковича перераховані витвори ювелірів: «Златые иконы и иконы на золоте», «кованные из серебра» посудини, також з паленого золота. Книги прикрашені сріблом, перлами, емалями, золотим переплетенням, ікони оковані сріблом та золотом з «камінням дорогим, срібні, мідні кадьниці, а також зроблені з міді ворота («и двери со медные» волинські майстри відлили для церкви Георгія в Любомлі «колоколы дивны слышанием» [20, с. 925–927; 1, с. 91].

Численні знахідки шедеврів золотарства на різних територіях Київської Русі є підтвердженням їхньої різноманітності та якості виконання. Золоті колти з Галича (рис. 5) і не лише «дивують кольоровою гамою емалі – синьою, голубою, червоною, чорною» [17, с. 100]. Так само гідний подиву золотий медальйон із стилізованим зображенням рослин [2, с. 225]. При цьому варто звернути увагу, що на землі Західної України, в Подніпров'я в ті часи надходило з сусідніх країн – з Візантії, Корсуня, Болгарії, Сирії, Палестини – багато імпортованих речей, особливо християнських символів: хрестиків, енколпіонів (рис. 3), церковного начиння, які були взірцями для наслідування. Крім того, на Русь запрошувалися або й самі приходили майстри-ювеліри із згаданих країн. Варто звернути увагу на розвиток в ті часи обробки деяких порід каменю, зокрема з рожевого шиферу: прясел, іконок, хрестиків (т.зв. «корсунчиків»). У Пересопниці, Звенигороді, Ленківцях, Белзі, Перемилі відкрито майстерні з обробки кістки та

рогу [6, с. 228–232; 22, с. 402]. Сліди склоробного виробництва виявлені в Галичі, Колодажині [10, с. 12]. Аналіз склоплавильних тиглів засвідчив, що «склороби Галича володіли значним досвідом та практичними знаннями» [4, с. 72; 1, с. 93].

Склоробне ремесло, як і ювелірне та інші, розвивалося у значній мірі під впливом Візантії. Польський дослідник А. Жакі наводить два артефакти з Перемишля: 1) вирізану з напівдорогоцінного каменю підвіску – амулет-змійовик, 2) свинцеву печатку XI–XII ст. з Нікомедії [25, с. 440]. У цьому місті відзначався розвиток обробки кольорових металів, каменерізна справа [1, с. 103–104].

Кожне значне місто обов'язково мало розвинуте виробництво прикрас. В околицях Тереховлі зафіксовані знахідки кам'яних ливарних форм, матриці для тиснення декоративних деталей, крім того, два скарби скляних браслетів по кількості штук у кожному [5, с. 257–259]. На площі «Золотого Току» в Галичі в ході розкопок знайдено золоті та срібні сережки, золоті прикраси з емаллю, хрести-енколпіони, виконані з великою майстерністю. Частину з них було імпортовано з Візантії [1, с. 100].

В околиному місті Звенигорода відкрито кам'яні, скляні, бронзові вироби, бронзовий енколпіон з перегородчатими емаллями, візантійські амфори. На площі церкви Параскеви-П'ятницької (підлога якої мала вимостку з різнокольорових полив'яних плиток) знайдено чудову кам'яну іконку з зображенням двох апостолів (XII – поч. XIII ст.) [11, с. 494–507; 1, с. 109]. У Пліснеську також підлоги церков, боярських будинків покривалися глазурованими плитками [1, с. 113]. Під час розкопок м. Володимира теж виявлено скляні шлаки, браслети, буси [16, с. 322].

Для порівняння з особливостями ремісництва згаданих давньоруських міст наведемо окремі приклади з м. Новгородка Північно-Західної Русі. Авторка розкопок цього міста Фріда Гуревич пише про зв'язок косторізного та каменерізного промислів: на виробках з цих матеріалів збереглися сліди циркуля. В шарах XII–XIII ст. збереглися бурштинові бусини, перстені. В Новгородку обробляли вапняк, глинистий сланець, пісковик. З них робили ливарні формочки, прясла. Формочки з м'якого каменю вирізалися, як припускають, ножами.

Виготовлення кам'яних хрестиків (зокрема кантованих), формочок поступалося в якості перед київськими, половецькими, новгородськими, але і їм притаманна ретельність, старанне полірування [9, с. 144–145]. В згаданому місті зібрано уламки близько 50 полив'яних посудин, скляні браслети, перстені, вставки до перстенів [9, с. 146–147].

За даними Ф. Гуревич, в Новгородку XI ст. фіксується бронзоліварне виробництво, а з XII ст. налагоджується виготовлення срібних та золотих прикрас. Всього в Новгородку під час розкопок знайдено 350 виробів з кольорових та шляхетних металів (що є прикладом дуже уважного вивчення культурних шарів). Вони були «продукцією місцевих ремісників». При цьому знайдені заготовки прикрас, формочки, тигельки з округлим дном. Спектральний аналіз деяких з них показав залишки бронзи та цинку. Є вироби з латуні, металеві вироби інкрустовані бронзою, плакуванням. Серед 60-ти литих та кованих виробів є прикраси та предмети одягу (у т. ч. прикраса з міді та латуні) [9, с. 127].

Знахідки дроту та речей з нього вказують на застосування техніки витягування («волочення»). Крім того, наносилася орнаментация пуансоном, зубчатим чеканом. Примітно, що прикраси, знайдені на Волині, – перстені, браслети, пряжки – подібні до таких предметів з інших міст Русі, проте відчувається художній вплив Прибалтики, Новгорода, Вітебська, Білоозера. Золотарі користувалися різноманітними інструментами. Ємкість тигельків становила 4–8 см³. Формочки XII–XIII ст. мали «литники», отвори для скріплення їх штифтами. Металеві вироби, зокрема прикраси, інкрустовалися вставками з кольорового скла [9, с. 129]. До згаданого періоду належать 30 залізних речей, інкрустованих бронзою або покритих сріблом, золотом: шпори, ключі, ножі, шпильки, безмін та ін.

З кольорових металів робили натільні хрестики, номенклатура яких поступово зростала. Ф. Гуревич подає перелік знахідок з кольорових та шляхетних металів: посуд, скроневі кільця, сережки, намисто, дзвіночки, гудзики, хрестики, пряжки, бляшки, накладки, перстені тощо. Золотарі на Русі часто проживали поблизу князівських палаців, були заможними. Для простолюду прикраси виконувалися із дешевих металів. Часто плавлення та обробка кольорових металів виконувалася у звичайних печах та житлах або в окремих

приміщеннях. Там знаходили формочки, тигельки, бронзові заготовки, дрiт, точила з жолобком, щипці для нанесення клейм, рублені срібні гривні, листове золото [9, с. 127–133].

У 1970 р. на Гнідаві над р. Рудка після бульдозера в материкi відкрилися рештки заповнення житла. Під час розкопок тонкими шарами знімали ґрунт заповнення і виявили залізнi ножики, скляні та керамічні намистини, срібний дротяний перстень, кераміку XI ст., браслети з орнаментом насічками, чудову бронзову цілу острогу з чотиригранним шипом тощо (частина знахідок зберігається у Волинському краєзнавчому музеї).

Під час розкопок 1975 р. на вул. Верхній Вал у Києві на глибині близько 8 м відкрилися рештки майстерні ремісника. Його спеціалізацією було виробництво поясних прикрас та кінських вуздечок для воїнів. Тут виявлено ливарні формочки з овруцького рожевого шиферного сланцю, намистини, сердолікову підвіску, різнокольорові скляні пацьорки, наконечники до поясів, покриті рослинними орнаментами. Подібні поясні прикраси були популярними на великих просторах від озера Байкал до Угорщини. На Русі існував звичай обдаровування князями кращих дружинників золотим, срібним посудом, бойовими поясами, кінською зброєю, наприклад, у літописах згадується богатир Тимоня Золотий Пояс [12, с. 54–55].

Отже, у період Київської Русі в різних князівствах відбувався успішний розвиток ремесел, у тім числі золотарства. Виготовлення прикрас, оздоб для книг, церковного начиння відбувалося у великих містах – центрах князівств, на городищах, більших селах.

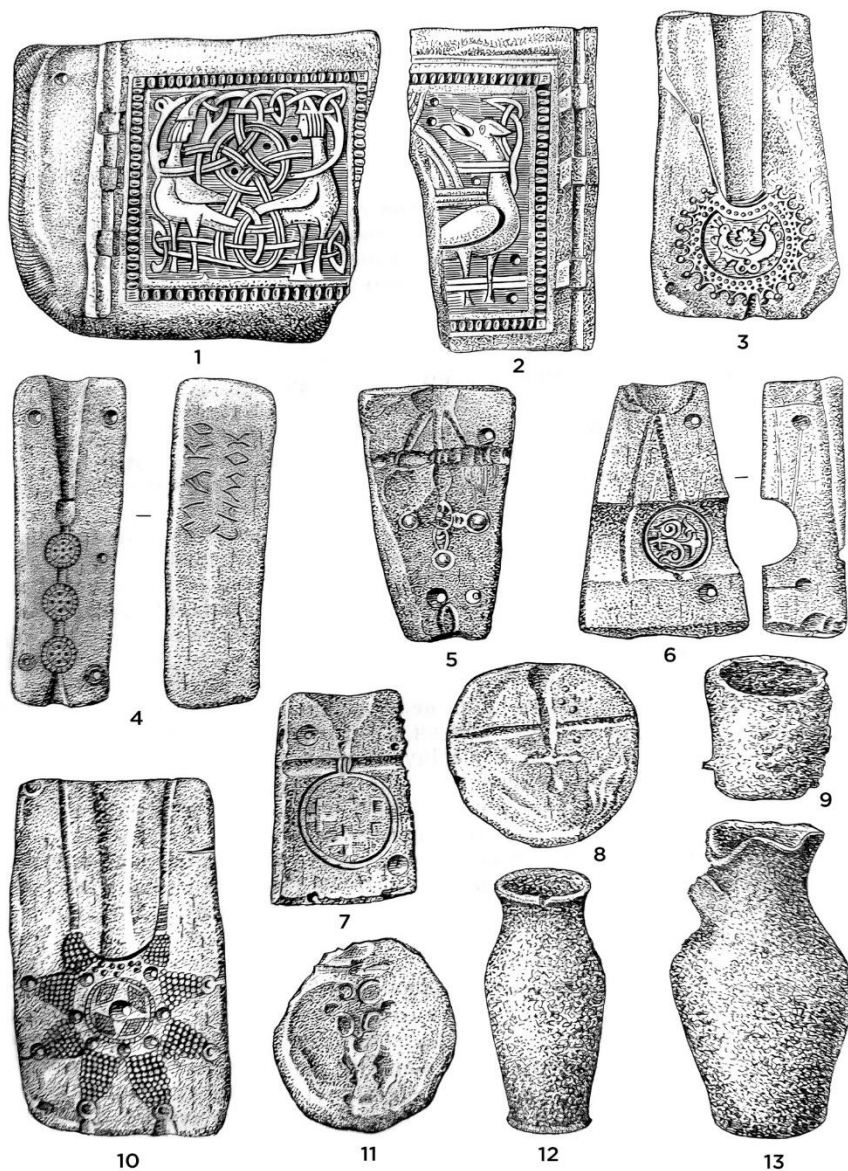

Рис. 1. Ливарні форми для виготовлення прикрас та тиглі: 1, 2, 4, 10 – Київ; 3 – городище в Колодяжині; 5–9, 11–13 – Райковецьке городище

Рис. 2. Ливарна формочка лунниці. Хрінники Рівненської обл. Фото Г. Охріменка (Фонди ВКМ)

Рис. 3. Хрест в емалях. Хмельницька обл.

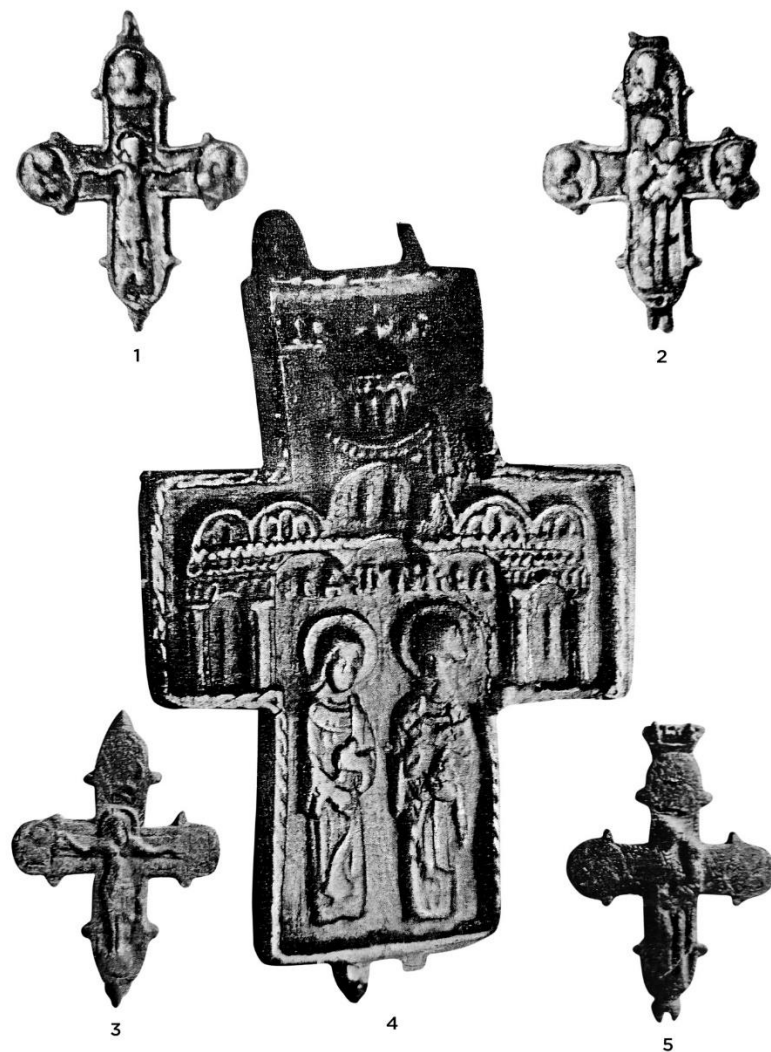

Рис. 4. Бронзові енколпіони: 1 – Володимир, 2–5 – Одерадівка Кременецького пов. (за О. Цинкаловським)

Рис. 5. Імпортний (візантійський) золотий колт з Галича

Джерела та література:

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). Киев: Наук. думка, 1990. 190 с.
2. Аулих В. В. Раскопки в древнем Галиче. *Археологические открытия 1972 г.* Москва, 1973. С. 254–255.
3. Аулих В. В. Раскопки древнерусского Галича. *Археологические открытия 1981 г.* Москва: Наука, 1983. С. 239–240.
4. Безбородов М. А. Древнерусские стекла и огнеупорные изделия. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Вып. 42. 1956. С. 66–82.
5. Власова Г. М. Бронзовые изделия XI–XIII вв. из с. Зеленче. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Вып. 4. Одесса, 1962. С. 246–259.
6. Власова Г. М. Мастерская косторезов в Звенигороде. *Записки Одесского археологического общества*. 2. . Одесса, 1967. С. 228–235.
7. Гончаров В. К. Древний Колодяжин. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Вып. 41. 1951. С. 49–53.
8. Гончаров В. К. Археологічні дослідження давнього Галича в 1951 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1955. Т. 5. С. 22–31.
9. Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок. Ленинград: Наука, 1981. 160 с.
10. Довженок В. И. Городища и селища в окрестностях Древнего Галича. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Вып. 4. 1955. С. 12–137.
11. Иоаннисян О. М., Могитич И. Р., Свешников И. К. Церковь Параскевы Пятницы в Звенигороде на Белке – памятник деревянного зодчества домонгольской Руси, Памятники культуры. Новые открытия: письменность, искусство, археология : ежегодник, 1981. Ленинград : Наука, 1983. С. 494–507.
12. Івакін Г. Ю. Оповіді про Стародавній Київ. Київ: Вид-во «Радянська школа», 1982. 112 с.
13. Каргер М. К. Землянка-мастерская киевского художника XIII в. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Вып. 11. 1945. С. 5–15.
14. Колосок Б. В. Історико-топографічні умови виникнення Луцька. *Археологія*. № 20. 1976. С. 51–59.
15. Корзухина Г. Ф. О технике тиснения и перегородчатой эмали в Древней Руси X–XII вв. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Вып. 13. 1946. С. 45–54.
16. Кучинко М. М. О работах во Владимире-Волынском. *Археологические открытия 1976*. Москва, 1977. С. 322–323.
17. Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси. Москва: Наука, 1975. 135 с.
18. Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави, Львів, 2002, 108 с.
19. Петегрич В. М. Про один тип давньоруських писал XII–XIII ст. *Минуле і сучасне Волині (Тези доповідей та повідомлень Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції 26–28 вересня 1985 р.)*. Луцьк, 1985. С. 256–257.
20. Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1908. 938 с. URL: <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat.htm>
21. Седова М. В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XV вв.). Москва: Наука, 1981. 195 с.
22. Шеломенцев-Терский В. С. Костерезная мастерская на городище летописной Пересопницы *Археологические открытия 1977 года*. Москва, 1978. С. 402.
23. Synkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961. 256 s.
24. Jakimowicz R. Nowe materiały do dziejów złotnictwa wczesnopolskiego. *Wiadomości archeologiczne*. T. 16. 1939. S. 384–385.
25. Źaki A. Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej. Wrocław–Warszawa, 1974. 654 s.